

יחסם של קדמוני אשכנז לערך העלייה לארץ ישראל

יחסם של חסידי אשכנז אל ארץ ישראל וערך העלייה אליה והישיבה בה אינו ידוע לנו היטב, משום שאין בכל ספרותם הנרפסת אלא התייחסות מועטה בלבד לנושא, ולא מן הצד המעשי. בכ"י מונטיפיורי 104 (דף 2א), שהוא קובץ ליקוטים מן המאה הטי"ו, מצאתי את הקטע המעניין הבא:

וגם מצא' אני הכותב תוך תשובות החסיד, שאילה: אם ילך אדם לארץ ישראל בעבור עונותיו, או ישב בביתו וילמוד או יעשה שאר מצוות ויתכפר לו על עונותיו? תשובה. נראה בעיני מי שהולך לארץ ישראל אדרבה הוא יותר מרבה עונו [!]. הנה רב יהודה היה אוסר ללכת לארץ ישראל (כתובות קי ע"א). מי שהולך ויש לו אשה בביתו מתבטל מפריה ורביה ומן התורה ומן התפילה וגורם שלא תיזוג אשתו או תהרהר, ואם אין לו אשה הרי כמו כן מתבטל מפריה ורביה ומן התורה ומן התפילה, ופעמים יחלל שבת או יגזול לו וילך לבקש, או יצטרך לפדותו. לכן מוטב שישב בבית ויפטר.

דברים בוטים כאלו לא ראיתי בשום ספר מן הראשונים. השאיפה לעלות לארץ ישראל לשם כפרת עונות – מלבד השאיפה לקיים מצוות עלייה לארץ ישראל, לקיים מצוות התלויות בה ולהיקבר בה – נזכרת בספרות הרבנית של ימי הביניים לא פעם ולא פעמיים. סגולה היא מסגולות ארץ ישראל שהיא "מכפרת עון",¹ והשאלה נשאלה מן הפוסקים אם זו הלכה למעשה או דבר

1 "כל הדר בא"י שריו בלא עון" (כתובות קיא ע"א). בספר הכוזרי (ב, כב) חזר ריה"ל על כל שבחי ארץ ישראל שנאמרו בסוגיית כתובות קי-קיא, ומשפט חשוב זה אינו שם. ואם תאמר מקרה הוא, בוא וראה שבמעמד פרידתו ממלך כוזר, על שאלתו מדוע הוא נוטל על עצמו את כל הסיכון הכרוך בנסיעה לארץ ישראל, אומר לו החבר כך: "כל שכן מי שהולך אליו ממקום רחוק, וכל שכן מי שקדמו לו עונות והוא מבקש כפרת ה' ואי אפשר לו בקרבנות... ויסמוך על מה שאמרו רבותינו גלות מכפרת עון, וכל שכן אם יהיה הגלות למקום רצוי". רחוק מן הדעת שהיה המשפט שלנו בנוסחת התלמוד של ריה"ל, ובמקום לצטט אותו כמקור לכפרת עונות, הוא הולך סחור סחור ומגיע אל הרעיון המזוה אצל ישראל מכפרת כ"מקום גלות".

אגדה בעולם, ואם בכל התנאים והנסיבות נאמרה. בתשובותיהם נחלקו הפוסקים הרבה, יש שעודדו את הרעיון ואף המליצו עליו כעל דרך יעילה לכפרת עונות (תשבץ, ג, סי' רפח), ויש שהן ולאו רפיא בידם, ומכלל הן שלהם אתה שומע לאו. דוגמה מאלפת לכך היא תשובתו של מהר"ם מרוטנבורג:

וששאלתם עיקר המצוה ההולך לא"י, איני יודע, אלא כמו שמפורש בסוף מסכת כתובות. ואם מוחלין לו כל עונותיו – הכי מפורש התם. ובלבד שיהא פרוש מכאן ואילך, ויוהר מכל מיני עון, ויקיים כל המצוות התלויות בארץ, שאם יחטא שם בא"י יענש יותר מכל עבירות שיחטא בחו"ל, כי השם דורש אותה תמיד... לפי שמקראה עוברי עבירות, וע"כ א"י עכשיו שממה... אבל מי שהולך לשם שמים ומתנהג בה בקדושה ובטהרה אין קץ לשכרו, ובלבד שיוכל להתפרנס שם...²

מגמתה של תשובה זו למעשה כרוח תשובת החסיד. ואולם מה שונה היא בנעימתה ובסגנונה. מהר"ם, מתוך שהוא מפליג בשבחה של הארץ, הריהו מרמז על גודל הזהירות הנדרשת בה כדי לזכות בטהרתה ובכפרתה, והרי לא כל אחד עומד במדרגה זו. אולם החסיד (כמדומה שאפשר לשער בביטחון שהכוונה היא לרבי יהודה החסיד) אינו עוסק בארץ ישראל כלל ובוודאי לא בשבחה, אלא מפרט והולך, במילים קשות כדרבונות, את כל המכשולים והמפריעים על דרך העלייה לארץ ישראל, הנעוצים בטבע האדם והעולם. והנה, לאחרונה מצאתי דברים נוספים מאחד מחסידי אשכנז הראשונים בנושא העלייה, והם משלימים ומאירים להפליא את דברי הקטע הזה. הדברים נמצאים בספר רב כמות, כתוב על קלף, ממפנה המאות הי"ג-הי"ד, שעיקרו רמזים וגימטריאות לתורה. מחברו הוא אחד מחסידי אשכנז הקדמונים, שהיה נכדו של הרב שמואל החסיד משפירא,³ אביו של רבי יהודה החסיד, כמפורש בספר כמה וכמה פעמים. ספר זה לא תואר עד כה בשום מקום במחקר, עד כמה שידיעתי מגעת, אף על פי שיש בו חשיבות רבה לחקר התקופה מכמה וכמה בחינות.⁴ ואלה דברי הקטע:

2 דפוס ברלין, סי' יד-טו. והשווה דברי רבנו חיים כהן, כתובות שם, ד"ה הוא. וראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 125-126.
3 לדעת א' אפשטיין, ראה: כתבי א' אפשטיין, ירושלים תשי"ב, עמ' רנ, הערה 11. מחברו של ספר זה הוא ר' אליעזר הדרשן, נכד ר' שמואל החסיד מבתו גאלדע, שהייתה נשואה לר' משה הדרשן מוירצבורג. חומרו של ספר זה זהה, לדעתו, עם תוכנו של "ספר גימטריאות" שחיבר ר' אליעזר הדרשן.
4 אחת הנקודות הייחודיות לספר זה היא העיסוק האינטנסיבי בסימני התגין שעל אותיות

ד"א (=דבר אחר) "והגבלת את העם סביב" — מסביב ירושלים וסביב ארץ ישראל. "השמרו לכם עלות בהר" — רמז, השביע את ישראל שלא לדחוק את הקץ ושלא לעלות לארץ ישראל קודם הזמן, וכת' "השבעתי אתכם..." וזהו "השמרו לכם עלות בהר", בהר זו ארץ ישראל והר הבית, "ונגוע בקצהו" — רמז שלא יגעו לבנות בו את בית המקדש קודם זמנו. ד"א "ונגע בקצהו" — שלא ידחקו את הקץ ולא ידחקו. וזהו "ונגוע בקצהו" — בקץ. "כל הנגוע בהר מות יומת" — כל הממהר לעלות לארץ ישראל מות יומת. "לא תגע בו יד כי סקול יסקל" — כל הממהר לא יחיה כל העולה קודם הקץ. שבעוד הגלות לא יצאו לחפשי. "במשך היובל המה יעלו בהר" — רמז, אימתי יצאו ישראל מגלותם ויעלו לארץ ישראל, כשימשוך היובל... (כ"י הספרייה הבודליאנית, מספר 945 ברשימת נויבאואר, דף 106ב).

דברים ברורים וחד-משמעיים אלו, ייתכן מאוד שאירועים היסטוריים אשר התרחשו בצרפת במפנה המאות הי"ב-הי"ג עומדים ברקעם, והם מספקים את הרקע להבנת תפיסת העולם החבויה מאחוריהם. כוונתי לעליית "שלוש מאות הרבנים". ערכה של מצוות העלייה לארץ ישראל אינו נשקל על ידי החסיד כלל, משום שהיא כלל אינה קיימת בזמן הזה לפי דעתו.⁵ השאלה נוגעת אך ורק לערכה של ארץ ישראל כמכפרת עוון, ועל כך משיב החסיד, כי בחשבון אמייתי ומפוכח קל להראות כי יותר פשוט, קל ובטוח להשיג כפרת עוונות בחוץ לארץ,

התורה, ומשמעות האותיות "המשונות" — השבורות, העקומות, המלופפות, הנזורות וכדומה — שבתורה. פרשה זו חסרה יסוד תלמודי, והיא תלויה במסורת סופרים קדמונית מאוד. ראה על כך בירור מקיף: י. רצאבי, "האותיות המשונות בתורה", חומש תורה שלימה, כט, ירושלים תשל"ח, עמ' עז-רלד. הספר שלפנינו מוכיח עד כמה עמוקה הייתה חדירתה של מסורת זו בהוג חסידי אשכנז הראשונים, אף על פי שלא השאירה רישום בספריהם הרגילים של חכמי אשכנז האחרים; ואין כאן מקומו של עניין זה. הצבעתי על כתב יד זה בפני מ' ליהמן, שבידו אוסף של ספרי תורה אשכנזיים כשרים (מן המאות הי"ז-הי"ח ואילך) מן הטיפוס הזה, והוא מיהר להעיר על כך במאמרו ("על פאין לפופין", בית-מקרא, 30 [תשמ"ה], עמ' 455-499), אלא שהסתיר שם את מספר כתב היד שבאוקספורד, ואני הולך רכיל ומגלה סוד זה. וראה: פרוש הרוקח על התורה, בני ברק תשמ"י, ומבואו של מ' גסטר למהדורת המקרא המתווג, *The Titled Bible*, London 1929. לאחרונה הראה מ' אידל, כי עמדתו של הרמב"ן בעניין מצוות ישיבת ארץ ישראל בזמן הזה, מיוחדת הייתה לו, ובין המקובלים הגדולים בני זמנו ומקומו, כמו רבי עזרא מגירונה, שררה דעה הפוכה, שלפיה בטלה מצוות יישוב ארץ ישראל בזמן הזה מכל וכל. ראה: M. Idel, "The Land of Israel in Medieval Kabbalah", *The Land of Israel: Jewish Perspectives*, Indiana 1987, pp. 176-178.

על ידי לימוד תורה וקיום מצוות, מאשר על ידי טלטול עצמו לארץ-ישראל. מעניין מאוד לראות, כי עמדה דומה ביותר הביע אחד מראשי המסדר הדומיניקני במחצית השנייה של המאה הי"ג — בן זמנו הצעיר של מחברנו — הצרפתי הומברט דה רמנס. לדבריו, יחטא העולה לרגל במעשה עלייתו יותר מאשר יחטא יחד כל ימי חייו.⁶

לאור זאת, מעניין מאוד להתבונן בעובדה יסודית הנוגעת לעליות לארץ ישראל בימי הביניים, אשר לא הושם אליה לב.⁷ עד כמה שאני רואה, ידועים לנו מקרים בודדים בלבד של עלייה לארץ ישראל מאשכנז עד לסוף המאה הי"ג, ואילו העלייה הממשית הראשונה הידועה לנו משם שייכת לאמצע המאה הי"ד.⁸ גם עליית "שלוש מאות הרבנים" המפורסמת, מראשית המאה הי"ג, היא צרפתית-פרובנסלית מובהקת, ואין כמעט איש אשכנזי אחד הנזכר בשמו בין אישי עלייה זו. האחד היוצא מכלל זה, לכאורה, הוא רבי ברוך מוורמייזא, בעל

6 A. Murray, "Religion Among the Poor in Thirteenth-Century France", *Traditio*, 30 (1974), pp. 300-302.

7 לאחר שפרק זה בנוסחו הראשון היה כתוב ומוכן לדפוס נתפרסם מאמרו של א' קנרפוגל אשר דן במניעים האידאולוגיים העומדים מאחורי עליית שלוש מאות הרבנים: E. Kanarfogel, "The Aliyah of 'Three Hundred Rabbis' in 1211; Tosafist Attitudes Toward Settling in the Land of Israel", *JQR*, 76 (1986), pp. 191-215. הוא הבדיל יפה בין בעלי התוספות הצרפתים לבין חסידי אשכנז בני אותו הזמן בהתייחסותם לנושא העלייה לארץ ישראל. הוא גם העמיד נכונה על זיקתם של חסידי אשכנז אל קדמוני ארץ זו, בני המאה הי"א. דומה שהטקסט החדש המתפרסם פה מאשר סופית את ההבחנה בין הצרפתים לאשכנזים. עם זאת, בלב קנרפוגל את היוצרות בתיאור הוויכוח שהתנהל בשעתו מעל דפי "שלם" בשאלה, אם אכן עמד רבי יחיאל מפריס בראשות ישיבה בעכו, והוא מצטט את מאמרי הנזכר לעיל, עמ' 130, הערה 15, כאסמכתא לכך שר' יחיאל אכן היה בצרפת. נעלם ממנו גם מאמרו של ש"ד גויטיין, "מקור חדש על עלייתם של רבני צרפת וגליהם", הישוב היהודי בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ס, עמ' 338-343. בעת קריאת ההגהות של פרק זה בנוסחו הראשון כבר נתפרסמה עבודת הדוקטור של א' ריינר, עליה ועליה לרגל לארץ-ישראל, 1099-1517, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח. מאמרי זה היה לפני ריינר, והוא מצטט ממנו, ומעמיק ומרחיב בצורה יסודית בסוגיית ההבדל שבין התפיסה הצרפתית לאשכנזית בשאלת ערך העלייה לארץ ישראל. ראה שם, עמ' 99-100, ועמ' 86, הערה 177.

8 על עלייה זו, ראה: א' ריינר, "בין אשכנז לירושלים" — חכמים אשכנזים בארץ-ישראל לאחר 'המות השחור', שלם, ד (תשמ"ה), עמ' 27-62. על המקבילה ההיסטורית לעלייה לרגל של נוצרים לארץ ישראל במאות הי"ב והי"ג, על מיעוטה ועל הקשיים העצומים שניצבו בפני מי שביקשו לעלות לרגל לארץ ישראל, ראה: M-L. Favreau-Lilie, "The German Empire and Palestine: German Pilgrimages to Jerusalem between the 12th and 16th Centuries", *Journal of Medieval History*, 21 (1995), pp. 321-341.

"ספר התרומה" (ראה לעיל, עמ' 128). ואולם לאחרונה נתברר,⁹ בראיות ברורות ובהקשר שונה לגמרי, כי התואר "מוורמייזא" נלווה לשמו בטעות, וכי היה חכם צרפתי ולא גרמני. אפשר, כמובן, כי נמצאים עולים אשכנזיים אחדים שנעלמו ממני, אבל בעיקרו של דבר בוודאי כך הוא המצב ההיסטורי.

חשיבות יתרה יש לנקודה זו, כי היא מדגימה לפנינו אחיזה מובהקת בחיי יהדות אשכנז של רעיון זה, שאיננו נמצא בשום ספר שנתחבר שם מחוץ לחוג חסידי אשכנז. כידוע, נחלקו הדעות מאוד בין החוקרים בשאלה, אם ספרותם של חסידי אשכנז משקפת הווי ראלי של שכבות רחבות בקרב יהדות זו, או שמא אין היא אלא קולו של חוג אליטיסטי מצומצם, העומד במתיחות חברתית ממשית מול סביבתו. הדוגמה שלפנינו מצטרפת אל דוגמה ממשית מתחום שונה, שהבאתי במאמר אחר,¹⁰ אך עדיין הדוגמאות מועטות.

לעניין הזה יש, בלי ספק, קשר עם מנהג אשכנזי מיוחד במינו, לשם עפר ארץ ישראל בקבריהם. עניין זה, הידוע היטב מן הספרות הרבנית המאוחרת, מקורו הראשון הוא בספר "אור זרוע":

זה שנוהגים לתת עפר ארץ ישראל בקבר, מצאתי אני המחבר עיקרו בירושלמי פ"ט דמסכת כלאים, ובתנחומא פרשת ויחי יעקב, דמסיק התם [רבי בן] קריא ור' אלעזר הווי מטיילין באיסטרוך, חזו ארונות שבאו מחו"ל, א"ל רבי בר קריא לר' אלעזר, מה הועילו אלו, אני קורא בהם "ונחלתי שמתם לתועבה" — בחייכם, "ותבואו ותטמאו את ארצי" — במותכם. א"ל כיון שמגיעין לא"י ונוטלין גוש עפר ומניחין בארון — "וכפר אדמתו עמו". מיהו אין משם ראייה שיועיל לקבר שבחור"ל.¹¹

מנהג זה נזכר שוב ב"תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת", ואף ששם פותח הקטע במילים "מספ' רב שרירא גאון", אין לו קשר לגאון, כמו שמעיד בבירור כל לשון הקטע עד סופו, אלא שהקטע היה רשום בתוך קובץ כלשהו של ר' שרירא שהיה בידם. הקטע עצמו הוא משל המהר"ם מרוטנבורג (ראה להלן). גם שם מובאים המקורות הנ"ל, אך בלשון "אית דאמרי", כי אדרבה,

9 ש' עמנואל, "ואיש על מקומו מבואר שמר: לתולדותיו של ר' ברוך ב"ר יצחק", תרביץ, סט (תשי"ט), עמ' 303-340.

10 י' תא-שמע, "מצות תלמוד-תורה כבעיה חברתית-דתית בספר-חסידיים", שנתון בראילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 98-113 (=הלכה, מנהג ומציאות, פרק ו).

11 הלכות אבלות, ב, ס' תיט. למקורות חז"ל המובאים באור זרוע על עניין זה, ראה: י' גפני, "העלאת מתים לקבורה בארץ — קווים לראשיתו של המנהג והתפתחותו", קתדרה, 4 (תמוז תשל"ז), עמ' 113-120.

משם משמע להיפך: "וזה"נ מסתברא, דאי ס"ד מהני אמאי מסקי ארונייהו לארץ, יביאו עפר למקומם וישימו בקבריהם. ודילמא משום גלגול עצמות היו מעלים אותם לארץ. ורפיא ביד",¹² שני הקטעים הללו נכתבו סמוך לאמצע המאה ה"ג באשכנז, והם מעידים על מציאותו של מנהג שכזה שם בעת ההיא. ואולם לקראת סוף המאה ההיא נתחזק המנהג שם ביותר, שכך כתב הרב חיים פלטיאל, תלמידו של המהר"ם מרוטנבורג,¹³ בפירושו לפסוק "וכפר אדמתו עמו": "בירושלמי פרק קמא דכלאים... ועל זה נהגו הרבה בני אדם שמימינן עפר ארץ ישראל בקבריהם...". והביא דברי "מ"ה" — היינו מהר"ם מרוטנבורג — שתמה על כך, דאדרבה, משמע שם להיפך, והוסיף לומר בשמו: "דעיקר — כפרה, דהיינו חיבוט הקבר, דאי מגלגול מחילות מ"מ יגע אפרו בעפר הארץ לאחר שירקבו [התכריכין והארון]".

מעבר לחשיבותו הרעיונית של מנהג זה מכל הבחינות (ובעיקר ראיית חשיבותה של ארץ ישראל בזמן הזה כמכפרת עוון בלבד, בלא מצוות עלייה אליה, שכך נתפרשה להם קושיית הירושלמי הנ"ל ותירוצו, שהמקשה הוכיחם על שלא עלו לארץ ישראל בחייהם, והמתרץ הניח דעתו בכך שהבאת עצמותיהם לארץ לאחר מותם משיגה את כפרתם כאילו עלו בחייהם, וזה העיקר ואין מקום לתוכחה), חשיבות נוספת לו בכך שמתחייבת ממנו מציאותו של עפר ארץ ישראל בחוץ לארץ, דבר הכרוך בקיומה של תנועת נוסעים (נכרית?) כלשהי בין המקומות. ואם באמצע המאה ה"ג עדיין אפשר לנו לחשוב על מנהג בלתי נפוץ, הרי בסוף המאה ההיא רווח המנהג הרבה, כמו שמפורש בדברי הרב חיים פלטיאל.

מעניין הדבר לראות כיצד מלווה האידאולוגיה את המציאות כצל, ומהדהדת בבת-קול שלה בכל הדורות. בתקופתו של מהר"ם, לנוכח העדר כמעט מסורתי של עלייה אשכנזית לארץ ישראל, ומתוך תמיכה אידאולוגית מצד חוג חסידי אשכנז, נמנע המהר"ם מלהביע כל דעה בדבר סגולותיה המטפיסיות של ארץ ישראל לחיים בה ולמתים הנקברים בעפרה. אדרבה, הוא הזהיר מפני חיים של קלות דעת ושל חסרון כיס בתוכה, הגוררים הפסד יותר משהם מביאים תועלת לעולים אליה. מאה שנה לאחר מכן, אל נוכח התעוררותה של תנועת עלייה ניכרת של אשכנזים, בעיקר אנשים ונשים זקנים, המבקשים להוציא בה את סוף ימיהם ולהיקבר בה, שומעים אנו את הרברים המעניינים הבאים בפני מהר"ל:

12 א' קופפר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"ג, עמ' 115 (קטע מכ"י בודלי 692).

13 ראז-מבואר של י"ש לנגה למהדורות, פרושי התורה של ר' חיים פלטיאל, ירושלים תשמ"א; הנ"ל, "לוחותיו של רבי חיים פלטיאל", עלי ספר, ח (תש"ם), עמ' 140-146. הקטע שלנו נמצא בעמ' 619-620 של המהדורה.

"תועלת א"י בשם מהרי"ל ז"ל, אוירא דא"י מחכים ונותן אל ליבו לעשות תשובה, שני ראשית חכמה יראת ה', ועוד – מלאכי רחמים בקו האמצעי ומקבלים נשמתו ברחמים, ובח"ל בקליפות החיצונות הסובבים לא"י מלאכים אכזריים ומצערים לאדם, הש"י יצילנו מידם".¹⁴ דברים שנעלמו מידיעתו של מהר"ם מרוטנבורג, כבר היו ידועים למהרי"ל ונאמרו ברבים.

פרק שמונה-עשר

מבוא ל"ספר גימטריאות" לר' יהודה החסיד

הספר שלפנינו מוגדר בכותרתו המקורית כך: "ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד זלה"ה",¹ ושורות אחדות לאחר פתיחתו נאמר בו: "והגימטריאות שבכל ספר זה ישרים, כמו שקיבלום אותם שחיברום ממורינו הרב ר' יהודה החסיד". למדנו שמחבר הספר הזה ליקט את הגימטריאות הללו מתוך קבצים שחיברו תלמידי רבי יהודה החסיד, בקרבת זמן של ממש לחיי הרב, שהמלקט דידן עדיין קורא לו בפשטות אינטימית: "מורינו הרב ר' יהודה החסיד". החסיד עצמו נזכר בשמו פעמיים בספר ("והיה אומר רי"ח", דף 53; "מפי רי"ח", דף אחרון). מחוג חסידי אשכנז ידועים לנו קובצי גימטריאות אחדים, ביניהם ספר רב כמות הנמצא עדיין בכתב יד, ומחברו הוא ר' אליעזר הדרשן, נכד רבי שמואל החסיד, בן בתו גאלדע, דודן לרבי יהודה החסיד.² החכמים המאוחרים ביותר הנזכרים בספר, בני זמנו של ר"י החסיד הם, ויש בהם עניין רב: "מפי ר' יעקב הכהן החסיד" (דף 13ב; וראה גם 14א: "מפי ר' כה' ז"ל") הוזהר עם החכם הנקרא בשם זה, אשר העליתי את שמו ואת ענייניו במקום אחר;³ "אברהם ב"ר יעקב הכהן" (5א בגיליון), ככל הנראה בנו של הראשון; ו"שמואל חזן" (5א), הוא החזן הנודע מארפורט, בן זמנו של ר' אלעזר מוורמייזא.⁴ "ימי המשיח" מחושבים בספר זה לשנת אלף ור"ץ לאחר החורבן, היינו 1357 = ה"א קי"ז, כמאה ועשרים שנה לאחר חייהם של החכמים המאוחרים המדברים בספר זה. יתר החכמים הנזכרים בספר הם: רב סעדיה, והוא מחכמי אשכנז במאה הי"א;⁵

1 ד' אברמס (מהדיר), ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, לוס אנג'לס תשנ"ח.

2 עליו ראה לעיל, פרק יז, עמ' 254-260.

3 ראה לעיל, פרק יד, עמ' 237; ובנוסף האנגלי של פרק זה: "On the History of the Jews in Twelfth and Thirteenth Centuries Poland", *Polin*, 10 (1997), pp. 287-317.

4 עליו ראה: א' עפשטיין, כתבי ר' אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י, א, עמ' רסג-רסד, שהביא מראה מקום זה מכתב היד שלו.

5 ראה לעיל, עמ' 100-101. ומה אמר רב סעדיה? "עטרה למלמדין" כעס". ובוה ביקש ליישב קושי גדול: "למה גזר על שמעון ולוי שילמדו תינוקות, וידע כעסם 'ארור אפם כי עז', ותנינן 'לא הקפדן מלמד', ומשניות ידע יעקב 'ייקץ יעקב משנתו'..." (24ב).

14 י"מ פלס, "פסקים ופירושים ממהרי"ל ובני דורו", ספר הזכרון לרב יעקב בצלאל זיזלטי, ירושלים תשמ"ז, עמ' רנה, סי' טז.